

KELAM'DA "İMAN'DA İSTİSNÂ" TARTIŞMALARI

Zübeyir BULUT*

Abstract

Conditional Statemans in Belief

A conditional statement in belief in Muslim Theology is a case in which a believer says "God willing I am a believer" rather than an exact statement like 'I am a believer'. The controversy over this subject first arose between Ahl al-Hadis and Murjia, later Ash'arites and Maturidites. The main theme of the subject indeed is the relation between iman (faith) and Islam (deed) on the one hand and their conception of predestination. The statement of 'I am really a believer' that put forward by Murjia was rejected by Ahl al-Hadiths with the claim that certainty is not due here but instead a believer must say 'I am believer God willing'. Maturidites say the conditionality of the statement contains uncertainty and doubt, so it is not appropriate to add something like that to belief confession. On the contrary Ash'arites claims that what is important in belief is not the statement of certainty but ultimate end, and in this regard conditionality of belief is proper. This conditionality theory rests on an odd idea that what is of significance for an individual is his/her final instances not the time that went before that. Especially some Shafite-Ash'arites gave prominence to this theory called *muwâfât*, a theory claiming that in determining the belief of an individual the final occasion of a man is much more important than what went before. If a man is believer in his last occasion, he can not be judged according to what he had done before. This understanding of belief is hard to say is conformable with that of Qur'an. The following paper deals with this topic in detail.

Key Words: Conditional statmens in belief, Islam, Irja, *muwâfât*, disbelief, the last breath of an individual

Giriş

İslam düşünce tarihinde Hz. Osman'ın şehadetiyle başlayıp Cemel, Siffin savaşları ve Kербela olayı ile gelişen hadiseler, beraberinde imanla ilgili birtakım meseleleri gündeme getirmiştir. Bu olaylar sonrasında tarafların birbirlerini tekfire varan suçlamaları İslam düşüncesinde iman-amel konularıyla ilgili olarak; iman, küfür, nifak, fiske, büyük günah, vaad ve vâid gibi problemler tartışılmaya başlanmıştır. Bu sebeple, bu kavramların kimler için kullanılabileceği meselesi, Müslümanlar tarafından ilk tartışılan problemler olmuştur. Bu bağlamda iman-amel, iman-islam ilişkisi ve kişinin imanını nasıl ifade edeceği ile ilgili olarak "imanda istisna" problemi de tartışılan konular arasında yer almıştır. Biz bu çalışmamızda bu tartışmaların ne zaman ortaya çıktığı

* Bu yazı daha önce Milli Eğitim Sayı 181, Kış 2009, ss. 349-363'da yayınlanan makalenin yeniden gözden geçirilmiş ve bazı değişiklikler yapılmış halidir.

** Dr., MEB, Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı, Ankara. zubeyirbulut@hotmail.com

ğını, kimler arasında tartışıldığını ve İslam düşünce ekollerinin bu konudaki görüşlerini araştırarak bir değerlendirme yapacağız.

İstisna kelimesinin sözlük anlamı “bir şeyi dışarıda tutmak”tır. Ancak İslam kelimünde bu kelime, kesin iman hükmü olan “Ben müminim” ifadesine “İnşallah: eğer Allah isterse” ibaresini ekleyerek şartlı bir biçime sokmak anlamındadır.¹ Müslüman olan bir kimsenin imanını veya İslam’a mensubiyetini ne şekilde ifade edeceğiyle ilgilidir. Bir kimse, “Ben gerçekten müminim” veya “Müslümanım” diyebilir mi? Yoksa “Allah’ın dilemesi şartıyla -inşaallah- müminim” veya “Ben müminim” mi demesi gerekir? Yoksa “Allah’ın dilemesi şartıyla -inşaallah- hem mümin, hem de Müslümanım” şeklinde kendisini tanımlayabilir mi?

Problemin Ortaya Çıkışı

Hadis Taraftarları ile Mürcie daha sonrada Eşariler ile Maturidiler arasında uzun süre devam eden bu tartışmaların temelinde, birinci derecede amel-iman ve iman-İslam ilişkisine ait anlayışları, ikinci derecede ise kader anlayışlarındaki farklılıkları ve kişinin Allah katındaki gerçek durumunu ölüm anındaki hallerine bağlamaları yatmaktadır. Ameli, iman ve İslam’dan bir parça sayan ve amelle ilgili her şeyi Allah’ın iradesine bağlayan Hadis Taraftarları, Mürcie’nin kişinin kendisini “Ben gerçekten müminim” şeklinde tanımlamasına karşı çıkararak, imanın ifadesinde “İnşallah ben müminim”, Ümit ederim müminim” veya “Ben müminim” denmesini kabul ettiler.²

Bu konudaki tartışmalar sahabe dönemine kadar götürülmektedir.³ Kaynaklar Muaz b. Cebel,⁴ Abdullâh b. Mesud⁵ ve Abdullâh b. Ömer⁶ gibi sahabi-

- 1 Geniş bilgi için bkz. Zübeyir Bulut, *Hanbeli Akaid Sistemi*, Ankara, 2003, s. 170 vd.; Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 2001; Tevfik Yücedoğru, *Ehl-i Sünnet’e Giden Yolda İbn Küllab ve Küllabiyye Mezhebi*, Bursa, 2006, s. 99 vd.; Tevfik Yücedoğru, “Bir Kelam Teorisi: Muvâfât”, ÜİFD, C. 15, sayı: 1, 2006, s. 165-176.
- 2 Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, *es-Sunne*, I-III, nşr. Atiye Atik ez-Zahrani, Riyad, 1415-1994, s. III/579; el-Acurri, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyn, *eş-Şeria*, thk. Muhammed Hamid el-Faki, Beyrut, 1403/1983, s. 139.
- 3 Ebû Uzbe, Sahabeden Hz. Ömer, Abdullâh b. Mesud, Hz. Aişe, Tabiinden Hasan el-Basri, İbn Sirin, Süfyan es-Sevri, İbn Uyeyne, Evzâi, Malik b. Enes, Şafii, Ahmed b. Hanbel’in imanlarını şartlı halde beyan ettiklerini, yine de kimsenin onları “şüpheli” olarak nitelmediğini, tersine, şart cümlecisi bunlarda imanlarının gücünden ileri gelen bir taşma olduğunu, mütevazı bir kul olma manasını taşıdığını ve her şeyin Allah’ın iradesine dayandığı şeklindeki temel düşüncenin bir ifadesi olduğunu söyler. Bk. Ebû Uzbe, Hasan b. Ömer el-Hasen, *Ravdatu’l-Behiyye fima beyne’l-Eşâira ve’l-Maturidiyye*, thk. Ali Ferid Dehrûc, Beyrut, 1416/1996, s. 29-34.
- 4 İbn Ebi Şeybe, Seleme b. Sebre’nin Muaz b. Cebel’in bir hutbesinde, “Sizler müminlersiniz ve cennet ehliyorsunuz...” dediğini nakleder. Bk. İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed, *Kitabu’l-İman*, thk. M. Nasiruddin el-Elbâni, Kuveyt, trz. (Min Kunuzi’s-Sünne: Resailu Erbaa, s. 1-46), s. 11. Krş. Ebû Hanife, en-Numan b. Sabit, *el-Fıkhu’l-Ebsât*, (İmam-ı Azam’ın *Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1992, s. 43, 52.
- 5 Onun bu fikri nasıl benimsediği konusunda geniş bilgi için bk. Ebû Hanife, *el-Fıkhu’l-Ebsât*, s. 41; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitabu’l-İman*, thk. M. Nasiruddin el-Elbâni, Kuveyt, trz. (Min Kunuzi’s-Sünne: Resailu Erbaa, s. 47-102), s. 41; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu’l-İman*, 10, 23; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu’l-İman*, (Ebû Bekir el-Hallâl, *Camî’ Müsned min Mesail*, v. 91b-144b/s. 221-290, British Museum, Or:2675), v. 102b.
- 6 Ebû Hanife, *el-Fıkhu’l-Ebsât*, s. 48; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu’l-İman*, s.10; O, “Sen müslüman mısın?” sorusuna “İnşaallah” şeklinde cevap veren birisine, koyununu kestirmemiştir. Bk. el-Halimî, Hüseyin b. Hasen, *Kitabu’l-Minhac fi Şuabi’l-İman*, thk. Halimi Muhammed Fude, Daru’l-Fıkr, 1979, I/128.

lerin imanda istisna yapılmaması gerektiği fikrini benimsediklerini kaydeder. Abdullâh b. Mesud'un daha önce imanda istisna yapılması gerektiği fikrini benimsediği, ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçtiği söylenmektedir. Abdullâh b. Mesud'un başlangıçta "Ben müminim" şeklindeki bir ifadenin "Ben cennetliğim" demeye götüreceği endişesiyle, "Ümit ederim ben müminim" veya "Ben, Allah'a meleklerine, kitaplarına ve resullerine iman ettim" demeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁷ Ancak daha sonra kendisine "Peygamber döneminde insanların mümin, münafık ve kafir olmak üzere üç sınıf olduğunu bilmez misin? O halde sen, bunlardan hangi sınıftansın?" diye sorulması üzerine Abdullâh b. Mesud'un "Müminler sınıftanım" diyerek önceki fikrinden vazgeçtiği nakledilmektedir.⁸ Ebû Ubeyd, onun bu sözünü yorumlayarak imanda istisna fikrinden vazgeçmediğini iddia etmektedir: "Biz, onun bu sözüyle, kendisinin müminler sınıftanım demekle bu dinin mensubu birisi olduğunu ve diğer iki sınıftan olmadığını kastettiğini görüyoruz. İbn Mesud bu sözüyle Allah katında, cennetlik olduğuna şahadette bulunduğu görüşüne gelince, bizlerin nazarında Allah'ın ayetlerinde ne kastettiğini en iyi bilen ve ondan fazla sakınan birisi olarak böyle bir şey nasıl söyleyebilir. Allah Necm-32. ayette, "Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, kötülükten sakınanı en iyi bilir. Abdullâh, bundan önce kendisini temize çıkarma anlamında veya başka bir şekilde "Ben müminim" demiyordu. Böyle diyen kimseyi, herhangi bir şekilde ayıpladığını da görmüyoruz. Yalnız o, "Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine inandım" diyordu ve bu ifadeye de hiçbir şey eklemiyordu. Bu görüşü İbrahim en-Nehâî, Ebû Abdurrahman Tavûs b. Keysan el-Hemedânî ve Muhammed b. Sirin de benimsemişti. Nitekim Abdullâh b. Mesud da, çeşitli sebeplerden dolayı, "Ben müminim" demeye olumlu baktı."⁹

Ahmed b. Hanbel de, onun bu görüşlerini delil göstererek şüphe anlamında olmaksızın sadece amellerin kabul edilip edilmediğini bilmek imkansız olduğundan, bir tedbir olarak istisna yapmanın İbn Mesud'un ve başta Süfyan es-Sevri olmak üzere pek çok kişinin mezhebi olduğunu ileri sürer.¹⁰ Bir başka yerde Ahmed b. Hanbel, imanda istisna yapıp yapılamayacağı sorusuna evet demiş ve "İbn Mesud ve başkaları imanda istisna yapmıştır. Bu Süfyan

7 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 67-68; Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sunne*, I/341; İbn Ebi Şeybe de, aynı şahıslardan ve diğer bazı şahıslardan aynı olayı nakletmektedir. Bk. *Kitabu'l-İman*, s. 9-10, 23.

8 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s.69. Olayın ayrıntısı için bk. Ebû Hanife, *el-Fıku'l-Ebsât*, s.43,52; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-İman*, s. 23-24; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 126a-b; Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's-Sunne*, thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtani, Medine, 1986, s. I/322, 338.

9 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 69.

10 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 101b; Sâlih b. Ahmed b. Hanbel Ebû'l-Fadl, *Mesâ'il-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-III, tahk. Fazlurrahmân Dîn Muhammed, Delhi, 1988, III/224; Hallâl, *es-Sunne*, III/593-594; II/161-162; İbn Ebi Ya'la, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanabile*, I-II, thk. Ebû Hazım Üsâme b. Hasan-Ebû'z-Zehral, Hazım Ali Behcet, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417-1997, I/267. Ayrıca bk. İbn Ebi Ya'la, *Tabakât*, I/226, 272, 287, 304-305.

es-Sevri'nin görüşüdür. İmanda istisna yapılır ancak bu imanda şüphe değildir. Bu amelin boşa gideceği endişesiyle ve ihtiyat için yapılır" der ve buna delil olarak Fetih-27 ayetini ve bir hadisi delil getirir.¹¹

Ayrıca Ahmed b. Hanbel, imanı konusunda şüphesi olduğu için değil, "amel" imana dahil olduğu için istisnada bulunduğunu açıklamıştır. Yapılması zorunlu bütün amelleri yerine getirip getirmediğinden kesinlikle emin olmadığı için sözlerinin sonuna "inşaallah" tabirini eklemiştir. Bunu iman sözcüğünü şartlı biçimde kullandığı zaman, yani amel ögesini hesaba katmaksızın iç itikadının kendisine atıfta bulunduğu zaman yapmıştır. O bu suretle iç halinden yana hiçbir şüphesi olmadığını göstermekteydi.¹²

İrca fikrinin şartlı imanı terkle başladığı¹³ ve hicri 81/700 yılında başlayan Abdurrahman b. el-Eş'as isyanından sonra ortaya çıktığı¹⁴ şeklindeki rivayetler dikkate alındığında, imanda istisna probleminin bu tarihlerden itibaren gündeme geldiği ve tartışıldığı düşünülebilir. Haccac'ın, bu isyanda yakalananlara mümin mi kafir mi olduklarını, kendisinin ve ilk dört halifenin imanı ve ahiretteki durumları konusundaki sorularına, Mürciilerin; kendilerinin, Haccac'ın ve ilk dört halifenin mümin olduğunu, ancak özellikle son iki halife döneminde yaşanan hadiselerden dolayı onların ahiretteki durumlarını Allah'tan başkasının bilemeyeceği şeklindeki cevapları¹⁵ bu tarihlerden sonra, daha önceleri kendini temize çıkarma korkusuyla söylenmek istenmeyen "Ben müminim" tanımlamasının, farklı bir amaçla ve teknik bir anlamda kullanılmaya başlandığını gösterir.

İmanda istisna konusunun ilk olarak hicri I. asrın sonları ile II. asrın başlarında tartışıldığı görülmektedir. Ancak bu dönemde henüz kesin bir ayrışma söz konusu değildir. Fakat Müslümanlar arasında bu alanda ilk ayrılık, imanın tanımı, imanda istisna, iman-amel ayrımı, imanda eşitlik gibi konularda ortaya çıkmıştır.¹⁶ Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgilere göre, Hammad b. Ebi Süleyman'ın imanda istisnayı kabul ettiği için İbrahim en-Nehai'yi "şüpheli" olarak tanımlamasıyla başladı.¹⁷ Çünkü o, "Sen mümin misin?" sorusuna, Mürcie'nin verdiği "Ben gerçekten müminim" cevabına karşı çıkarak, bazen "Ben Allah'a, bize ve İbrahim'e indirdiklerine inandım", bazen de "Ben

11 İbn Ebi Ya'la, *Tabakât*, I/267; Ebû Uzbe, *Ravdatu'l-Behiyye*, s. 27-28.

12 İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim Takuyiddin, *Kitabu'l-İman*, thk. Heyet, Beyrut, 1983, s. 386-387.

13 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 102b.

14 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 108b.

15 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-siyâse*, Kahire, 1969, s. 61.

16 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 94a, 103a, 127b, 137b. Bu konudaki farklı rivayetler için bkz. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 104-105.

17 Şâkk: Şüpheliler demektir. Şekk: Bir şeyin var olup olmadığı hakkında müterettit olmaktır. Bkz. Ragıb el-İsfhani, *el-Hüseyn b. Muhammed, el-Müredât fi Garibi'l-Kurân*, İstanbul, 1986, s. 388.

18 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlâl ve Marifetu'r-Rical*, thk. T. Koçyiğit-İ. Cerrahoğlu, Ankara, 1963, II/246.

Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine inandım" şeklinde cevap veriyordu.¹⁹ Aynı soruya Tavus, "Ben Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine inandım" diyerek, Muhammed b. Sirin ise, "Biz, Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlarına indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbirisi arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk, deyin" şeklindeki Bakara-136. ayetiyle cevap vermek suretiyle İbrahim en-Nehai'nin safında yer alıyordu.²⁰

Hicri II. asırda imanda istisnayı reddedenlerin başında Ebû Hanîfe ve arkadaşları, bu nazariyeyi savunanların başında ise Sufyan es-Sevri ve taraftarları, gelmektedir. Ebû Ubeyd, onun ve taraftarlarının bu fikri, nasıl ve ne şekilde anladıklarını şu şekilde yorumlamaktadır: "Sufyan es-Sevri ve onun gibi düşünenler, imanda istisna görüşünü benimsiyorlardı. Ancak, kanaatimize göre, iman için kesin bir şekilde şahadette bulunmayı çirkin görmelerinin sebebi, kendini temize çıkarma ve Allah katında olgun bir mümin olarak kendisini kabul etme korkusudur. Dünyayı ilgilendiren hükümlere gelince, onlar bu din mensuplarının tamamına mümin ismini verdiler. Çünkü onların birbirlerini dost edinmeleri, hayvan kesimleri, şahitlikleri, evlilikleri ve bütün diğer uygulamaları imanları doğrultusunda idi."²¹

Hadis Taraftarları daha sonraları, bir kişinin imanda şüphe etmemesi, kendisini temize çıkarmaması, "Ben kendime göre ve Allah katında gerçek müminim" dememesi ve istisnanın dünyevi uygulamalarla ilgili verilecek hükümlere ait olması şartıyla, "Ben müminim" demekte bir sakınca görmediler. Bu yüzden Evzâi, istisnayı ve terkini, her ikisini birden caiz görerek, bu fikrini şu şekilde temellendirmiştir: "Müminim diyen de, inşaallah müminim diyen de doğru söylemiştir. Çünkü Allah, bir ayette şöyle buyurmaktadır: "Andolsun ki Allah, elçisinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse siz güven içinde başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size yakın bir fetih verdi."²² Allah, bu ayette onların Mescid-i Haram'a gireceklerini bildirmişti."²³ Ancak onlar, daha sonraları, şartlı olarak ve istemeyerek kabul ettikleri "Ben müminim" tanımlamasının da tıpkı, "Ben gerçek müminim" tanımlaması gibi Mürcie tarafından ortaya atılmış bir tanımlama olduğunu ileri sürerek;²⁴ "İn-

19 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 68; İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-İman*, s. 10, 19; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 126a; Abdullâh b. Hanbel, *es-Sunne*, I/320. İbrahim en-Nehai, bazen de böyle bir soruya "La ilahe illallah" cevabının verilmesini öneriyordu. Bk. Abdullâh b. Hanbel, *es-Sunne*, I/321, 343.

20 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 68; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 126a; Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sunne*, I/320; Acurrî, *eş-Şeri'a*, s. 142.

21 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 68; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 95a.

22 Fetih, 27.

23 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 68-69.

24 İbn Ebi Ya'la, *Tabakât*, I/154.

şaallah ben müminim" tanımlamasını şart koşturmayla başladılar ve imanda istisnayı reddeden Mürcie'yi eleştirmeye devam ettiler. Bu sebepten, "Biz müminiz" diyenler olarak bilinen Abdurrahman es-Sülemî, İbrahim et-Teymî, Avn b. Abdillâh, Ömer b. Zerr, Salt b. Behram, Mis'ar b. Kidam²⁵ ve onların fikirlerini takip edenler, imanda istisna yapmayanlar olarak bilindiler.

Hadisçilerle Mürcie arasında yaşanan bu konudaki tartışmalarla halk da yakından ilgilenmiş ve alimlere mektuplar yazarak ve ilim meclislerine katılarak onlara "Sen gerçekten mümin misin?" şeklinde sorular sormuşlardı. Evzai böyle bir soruya şu cevabı verir: "Böyle bir soru sormak bidat, bu konuda konuşmak ise, bizden öncekilerin herhangi bir açıklama yapmaması ve dinen de böyle bir şeyle sorumlu tutulmamamız dolayısıyla boş bir tartışmadır. 'Sen gerçekten mümin misin?' sorusuna gelince; eğer ben iman üzere isem, gerçekten müminim, şeklinde kendim için şahitlikte bulunmayı terk etmem bana hiçbir zarar vermez. Aynı şekilde eğer iman üzere değilsem, gerçekten müminim demem de bana fayda vermez. Bu konuda Sünnet ne diyorsa onu yap. Dinde ince eleyip sık dokumaya çalışma, çünkü ilimdeki derinleşmeden farklıdır. İlimde derinleşenler bile, ilimlerinin yetersiz kaldığı yerde "Rabbimiz katından inen her şeye iman ettik" dediler.²⁶ Görüldüğü gibi, "Ben müminim" veya "İnşaallah müminim" şeklinde kişinin kendi imanını ifade etmesinde bir sakınca görmeyen Evzai, "Ben gerçekten müminim" tanımlamasına karşı çıkmaktadır.

İmanda istisna konusunun toplumun bütün kesimlerince tartışılması, Hadis Taraftarları ile Mürcie arasındaki ayrılığı daha da şiddetlendirmiş ve birbirlerine karşı bazı suçlamalarda bulunmaya başlamışlardır. Sufyan es-Sevri, "Her şeyden şüphe ederim, sadece imanımdan şüphe etmem" diyerek imanda istisnayı reddeden Mürcii Mis'ar b. Kidam'ı eleştirmiş ve arkadaşlarına onunla bu konuda konuşmamalarını önermiştir.²⁷ Bu konuda en aşırı eleştiri İshak b. Rahaveyh'den gelmiştir. İshak b. Rahaveyh'in, "Ben gerçekten müminim" diyenleri tekfir ettiği rivayet edilmektedir.²⁸ Ancak, diğer konularda oldukça sert eleştirilerde bulunan ve "Ümit ediyorum ki müminim" veya "İnşaallah müminim" tanımlamasını benimseyerek, istisnayı amellere hasreden Ahmed b. Hanbel'in,²⁹ "Sen mümin misin" sorusunu bidat kabul etmekle birlikte,³⁰ buna verilecek "Ben gerçekten müminim" cevabının o kadar tehlikeli olmadığı ve bunu söyleyenin tekfir edilemeyeceği görüşünü benimsemesi ol-

25 Ahmed b. Hanbel, Misar b. Kidam'ın "İman hariç her şeyde şüphe ederim" sözünün istisna ile ilgili olduğunu söyler. Bk. Hallâl, *es-Sunne*, III/572.

26 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman* v. 95a; Hallâl, *es-Sunne*, III/568. Evzai'nin aynı kişiye veya başka bir kişiye, bu konuda verdiği cevapla ilgili daha ayrıntılı bir rivayet için bkz. Acurrî, *es-Şerî'a*, s. 142.

27 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman*, v. 96a; Fudayl b. İyad'da, böyle bir soruyu soranla, ömür boyu konuşmam demiştir. Bk. Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/376.

28 Hallâl, *es-Sunne*, III/569.

29 "İmanda istisna amelde olur, sözde değil" Bk. Hallâl, *es-Sunne*, III/597-598; 601.

30 Hallâl, *es-Sunne*, III/601-602.

dukça ilginçtir.³¹ Bu yoğun eleştiriler neticesinde, Hadisçiler "Ben muhakkak müminim" veya sadece "Ben müminim" demeyi Mürcii iman anlayışını benimsemenin,³² ya da istisnayı terk etmeyi Mürciiliği benimsemenin³³ alameti olarak değerlendirilirken; Mürciler de, şartlı imanı yasaklayarak³⁴ şartlı mümin olduklarını söyleyenleri, "imanda şüphe edenler"³⁵ şeklinde suçlamışlardır.³⁶ Hatta Mürciler, kendilerini, lanetlenmiş Mürcie ile ilgili hadisin kapsamı dışında tutabilmek için, bir hadis uydurarak, asıl lanetlenenin imanda istisnayı kabul edenlerin olduklarını iddia etmişlerdir.³⁷

İlk asırda Hadis taraftarları, imanda istisnanın ilk defa kimler tarafından ve niçin benimsendiği üzerinde dururken, III. asırdan itibaren bu fikrin Kur'an ve bazı hadislerle dayanılarak temellendirilmeye çalıştıkları görülmektedir. Onlar, "Ben gerçekten müminim" veya "Ben kendimde ve Allah katında müminim" sözünün yanlış olduğu konusunda hemfikirdirler. Bununla birlikte, onlar arasında imanda istisnanın yapılabileceğini, ancak şart olmadığını savunan ve istisnanın gerekli olduğunu belirten iki farklı grup bulunmaktadır. Birinci görüşü benimseyenler, kendilerini temize çıkarmak amacıyla, amellerin tamamını yerine getirmelerine karşın Allah tarafından kabul edileceğinden emin olmadıklarından, dolayı imanda istisnanın yapılmasını uygun görmektedirler. Ancak bir kimsenin kendisinin mümin olduğuna veya kafir olmadığına şüphe etmemesine bakarak da, imanda istisnanın terk edilebileceğini söylemektedirler. Bununla birlikte, "Sen mümin misin" sorusunu ve onun

31 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman* v. 95b, 102a, 103a; İbn Ebi Ya'la, *Tabakât*, I/29. "İmanda istisna mevcuttur; fakat şüphe değildir, sadece alimler arasındaki kadim bir sünnettir./Sünnetün mâdiyyetün". O istisnayı reddedenlerin Mürcie olduğunu söyler. Ayrıca bkz. İbn Ebi Ya'la, *Tabakât*, I/154; İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 385.

32 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman* v. 95a, 102a-b; Hallâl, *es-Sunne*, III/567; İbn Teymiyye, *Mecmuu Feteva*, Muhammed b. Kasım el-Asami en-Necdi, Riyad, 1412-1991, VII/746-747.

33 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman* v. 96b.

34 İbnu'l-Cevzi, imanda istisnayı terk edenlere *Müstesniye* adını vererek onları Mürcie'nin alt gruplarından biri olarak görür. (Bk. İbnu'l-Cevzi, Cemalüddin Ebû'l-Ferec, *Telbisü İblis*, İdâretü't-Tıba'at'l-Müniriyye, Kahire, trz., s. 21). Bazı yazarlar da, imanda istisnayı kabul edenlere bu ismi vermişlerdir. Bk. İbn Ömer el-Mahmudi, *La Budde min Ma'rifeti usulî'l-Eşya ve Furu'iha*, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mecmuu: 205, v. 204a; Nesefî, "Kitabu'r-Red ala'l-Bid'a ve'l-Ehva", thk. Marie Bernard, *Anales İslamoloğıes XVI* (1980), s. 120.

35 *Şakkür*: bkz. 18. dipnot.

36 Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ebsât*, s. 41; Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/347, 348; Nesefî, *Kitabu'r-Red ala'l-Bida' ve'l-Ehva*, s. 116-117; İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 268; Tritton, A.S. *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1983, s. 108 (Abdulkâhir b. Musa, *Kitabu'l-Gunye*, s. 159'dan naklen). İmam Ebû Mansur el-Maturidî de, eğer Mürcie ve Kaderiye'nin lanetlendiği hadis sahih ise, lanetlenen Mürcie'yle kastedilenin imanda istisnayı kabul edenler, yani kendilerinin kesin olarak mümin olduklarını söylemeyen ve inşaallah müminim diyenlerin kastedilmiş olabileceğini iddia etmektedir. Bk. el-Maturidî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, İstanbul, 1979, s. 385.

37 Hadis " Ümmetimden benim şefaataime nail olmayacak iki sınıftan birisi Mürcie, diğeri Kaderiye'dir. İbn Abbas'ın Mürcie'nin kimler olduğunu sorması üzerine Resulullah şöyle buyurdu: 'Onlar kıyamete yakın ortaya çıkacak bir gruptur. Onlardan birisine imanları sorulduğunda, onlar 'İnşaallah biz müminiz' şeklinde cevap vereceklerdir. İbn Abbas, 'Kaderiler kimdir?' diye sorunca, Resulullah, 'Onlar kader yok diyenlerdir' cevabını verdi." Suyuti, *Kitabu'l-Lelâli*, I/22; İbn Hibban, bu hadisin iki varyantını vermektedir. *Kitabu'l-Mecruhin*, I/333, 337.

hakkındaki tartışmaları, bidat olarak görmekte-dirler.³⁸ Bunların başında da Ahmed b. Hanbel ve taraftarları gelmektedir.

Burada imanda istisnanın yapılabileceğini, ileri sürenlerin görüşlerini nasıl temellendirdikleri üzerinde durmak istiyoruz. Onlara göre, "Andolsun ki Allah, Elçisi'nin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse siz güven içinde başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Harama gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size yakın bir fetih verdi."³⁹ ayetinde Allah, Mescid-i Haram'a girecekleri konusunda, 'Andolsun ki' yemin lafzıyla başlamış, aynı zamanda oraya girmeyi *inşaallah* ifadesiyle kendi iradesine bağlı kılmıştır.⁴⁰ Diğer taraftan onlar, Peygamber'in, öleceğini kesin olarak bildiği halde, bir kabir ziyaretinde "inşaallah bizler de size katılacağız"⁴¹ demesini delil getirerek, mümin olduğunu kesin olarak bilen bir kimsenin, imanını "İnşaallah müminim" şeklinde ifade edebileceğini savunmaktadırlar. Ayrıca şüphe etmemek şartıyla imanda yapılan istisnanın bir sakıncasının olmadığını, Hz. Peygamber'in Allah'tan en çok korkanın kendisi olduğunu bildiği halde "Aranızda Allah'tan en çok korkanınızın ben olduğumu sanıyorum"⁴² buyurmasına dayandırmaktadırlar. Onlar, istisnanın yapılmasının daha uygun olduğu görüşlerini, "Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, kötülükten sakınanı daha iyi bilir" şeklindeki, kişinin kendisini temize çıkarmasını yasaklayan Necm-32. ayetle temellendirmektedirler.⁴³

İkinci görüşü benimseyenler, imanda istisnanın yapılması gerektiğini, bu istisnanın ise, gelecekle ilgili bir istisna olduğunu ve asıl geçerli imanın kişinin ölüm anındaki imanı olduğunu, ancak hiç kimsenin mümin olarak mı kafir olarak mı öleceğini bilmediğinden, o andaki imanı için "inşaallah" demesinin şart olduğunu ileri sürdüler. Bu görüşü benimseyenler Malik, Şafii, İshak b. İbrahim ve Ahmed b. Hanbel'nin takipçileri olan Hadisçilerdir.⁴⁴

38 Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/338-340; Hallâl, *es-Sunne*, III/568.

39 Fetih, 27.

40 Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-İman*, s. 68-69. Ahmed b. Hanbel, 8/Enfal-74. ayetteki 'onlar gerçek müminlerdir' ifadesinin Mürciiler tarafından imanda istisnanın terk edilmesi konusunda delil getirilmesine karşı çıkararak, bu ayetin muhacirlere yardım eden sahabeler ve onları barındıranlar için özel olduğunu iddia eder. Bk. Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/384; Hallâl *es-Sunne*, III/593-594.

41 Hadis için bkz. Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sahih*, nşr. M. F. Abdalbaki, Beyrut, 1375/1956, I/670-671; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, trz, II/300; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed bin Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, tahk. Muhammed Fuad Abdalbaki, İstanbul. Trz., II/1439.

42 Müslim, *es-Sahih*, I/781; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI/67. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/349; Acurri, *eş-Şeri'a*, s. 137; el-Lâlekâi, Hasan b. Mansûr et-Taberî, *Şerhu Usuli İtikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a*, nşr. Ahmed Sa'd Hamdân, Mekke, 1402, V-VI/970-974.

43 Hallâl, *es-Sunne*, III/594.

44 Hasan b. Ömer el-Hasen Ebi Uzbe, *Ravdatu'l-Behiyye*, s. 32-33; Kâdi Ebû Ya'la, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed Halef b. Ahmed b. el-Ferrâ el-Bağdâdî, *Kitabu'l-Mutemed fi Usuli'd-Din*, thk. Vedî Zeydan, Haddad, Beyrut, 1974, s. 190-191.

Özellikle bazı Şafii-Eşariler, bu fikre özel önem atfetmiş ve *muwâfât*⁴⁵ olarak bilinen meşhur teorilerini geliştirmişlerdir. Muvâfât, kısaca, insanın imanının türünü saptamada, 'son fiil'e özel bir yer veren iman kuramıdır. Diğer bir deyimle bu kuram, insanın öldüğü anda yahut öldüğü hal içinde son olarak yaptığı şeyi vurgular. Eğer insan kamil bir mümin olarak ölürse, hayatı boyunca ne yaptığına bakılmaksızın mümindir. Eğer, tersine küfür halinde ölürse, yaşadığı sürece ne denli muttaki bir müslüman olmuş olursa olsun kafir olarak ölür.⁴⁶

Eserinde imanda istisna konusuna özel bir bölüm ayıran Şafii-Eşari ekolü mensubu Halîmî, imanda istisnayı savunan ve reddedenlerin görüşlerini sıraladıktan sonra, mümin olan birisinin şu anda kendisini mümin olarak isimlendirmekten kaçınmaması gerektiği görüşünün daha doğru bir görüş olduğunu söyler. Çünkü bir kimse kendisinin sonunda mümin olarak mı kafir olarak mı öleceğini bilmediği için, şu andaki imanında istisna yapması, Allah'ın "Ey iman edenler!" hitabının muhatabının, bilinmemesine yol açar. Böyle bir görüş ise saçmadır,⁴⁷ demektedir.

Hanbeli Kâdî Ebû Ya'la da, "Ben gerçekten müminim" tanımlamasına karşı çıkarak, bunun yerine bir kimsenin imanlı olup ölmeyeceğini bilmediği için, ölüm anındaki durumunu kastederek "İnşallah müminim" demesi gerektiğini savunmaktadır.⁴⁸ Lâlekâî, bu gruptan biraz farklı olarak, her halükarda imanda istisnanın vacip olduğunu iddia ederek, bu konuyu ele aldığı müstakil bir başlık altında delil olabilecek ayetleri, hadisleri, sahabe ve tabiunun sözlerini ayrı ayrı zikretmektedir.⁴⁹

Bir kimsenin imanda olduğu gibi İslam'da da istisna yapıp yapamayacağı konusunu tartışan Hadisçiler, istisnanın sadece imanda mümkün olduğunu, fakat İslamda böyle bir istisnadan söz edilemeyeceğini söylerler. Başta Ha-

45 Bir kimsenin ölüm anında mümin mi yoksa kafir mi olarak can vereceğini bilmediği için "inşallah mümini-nim" diyerek imanda istisna yapması demektir. Bu kavramla ilgili geniş bilgi için bk. el-Halîmî, Hüseyin b. Hasen, *Kitabu'l-Minhac fi Şuabi'l-İman*, thk. Halîmî Muhammed Fude, Daru'l-Fikr, 1979, I/129-130; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Hazm el-Endelusi, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, Mısır, 1975, IV/58; el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tâhîr b. Muhammed, *Usulü'l-İman*, Beyrut 1989, s. 202, Beyrut 1989; *Kitabu Usulü'd-Din*, Beyrut, 1981, s. 253; Kâdî Ebû Ya'la, *el-Mutemed fi Usulü'd-Din*, s. 190-191; İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 368-393. Etan Kohlberg, "Muwafat Doctrines in Muslim Theology" *Studia Islamica* LVII (1983), s. 47-66 makalesinin 1. dipnotun-da Muvâfât sorununun çağdaş araştırmacılar ve klasik kaynaklarda kimler tarafından ele alındığı konusunda bilgi vermektedir. Muvâfât doktrinini ilk öğretmenin Mutezili Hişam b. Amr eş-Şeybani el-Fu'atî olduğu söylenir. Bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/58. Tritton, *İslam Kelamı*, s. 115. "Bazıları doğar ve mümin olarak yaşar, fakat kafir olarak ölür vb." sözleri bu görüşü desteklemek üzere benimsendi. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/19.

46 Bu görüşün sert bir eleştirisi için bkz. Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *et-Temhid fi Usulü'd-Din*, (thk. Abdülhâyy Kâbil), Kahire, 1407/1987, s. 106; *Tabsiratu'l-Edille fi Usulü'd-Din*, (nşr. Claude Selame), Dımaşk, 1993, II/813.

47 Halîmî, *Kitabu'l-Minhac*, I/129-130.

48 Geniş bilgi için bkz. Kâdî Ebû Ya'la, *el-Mutemed fi Usulü'd-Din*, 190-191. O, Mürcie yerine Mutezile'ye cevap verir ve Muvâfât doktrinini Eşariler gibi ele alır. Bk. age. s. 190-191.

49 Geniş bilgi için bk. Lâlekâî, *Şerhu Usulü İtikad*, V/965 vd.

san el-Basri, Muhammed b. Sirin, Zühri, Fudayl b. İyad ve Ahmed b. Hanbel olmak üzere iman ve İslama ayrı ayrı anlam verenler, imanda istisnayı şart koşarken, İslamda istisnayı reddettiler.⁵⁰ Yani bir kimse "inşaallah müminim" diyebilir; ama "inşaallah müslümanım" diyemez. Çünkü bu grup İslamı, sırf söz (ikrar) olarak görmektedir. İman ve İslamın aynı anlama geldiğini iddia edenler ise, hem imanda hem de İslamda istisnayı kabul ederler. Onlara göre, bir kimse "inşaallah mümin ve müslümanım" şeklinde kendisini tanımlayabilir. İman ve İslamın birbirinden farklı olduğunu iddia edenler, İslamda istisnayı kabul etmezler. Onlar, amelleri İslamın değil, imanın birer şubesi olarak gördüklerinden ve İslamı da ikrar olarak tanımladıklarından, imanda istisnayı kabul edip, İslamda reddederler.⁵¹

İman konusunda bu tavrı benimseyenler için şart cümlecığının önemi açıktır. Zira kişi şimdiden ne durumda öleceğini nasıl bilebilir. Şimdi yapılabilecek bütün şey, hayırlı bir son dilemektir. Kişi şimdi iyi bir mümin de olsa, hayatının son anına kadar hiç sarsıntı geçirmeden imanda sebat dilemek onun için gayet tabii de olsa, bu sebatın devamlılığından hiçbir zaman tam anlamı ile emin olamaz. Hayatının son anındaki hali hala bir bilinmezdir, tahmini imkansız bir şeydir. Bu nedenle "İnşaallah" şart cümlecığı kesinlikle son ile alakalıdır.⁵²

Ancak bu istisna teorisi, kişinin iman yahut küfrünü yalnızca ölüm anındaki halinin tayin ettiği, son andan evvelki hiçbir şeyin bu açıdan önemi olmadığı şeklindeki bir görüşe götürmektedir. İbn Teymiyye bu şekildeki bir iman anlayışının Kur'anî iman mefhumuna uymadığından bidat olduğunu söyler. O, bu yanlış Cehm b. Safvan'a dayandırır. İbn Teymiyye Cehm'in tavrını destekleyen sonraki kelimcilerin çoğunluğunun, imanda istisnanın gerekliliğini öne sürdüklerini belirtmektedir. "Selefin ileri gelenlerinden bazılarının istisnada bulunmalarından, Selef arasında temel iman anlayışının bu şekilde olmuş olması gerektiği gibi bir sonuç çıkarmışlardır. Bu hata onların Selefin gerçek görüşü hakkında bilgi sahibi olmamalarından ileri gelmektedir. Selefin sözlerini mealen almakta ve bunları Cehmilerden ve diğer bidat sahiplerinden öğrendiklerine göre anlamaktadırlar. Böyle dıştan bakıldığında fikir yine Selefin fikridir. Fakat altta yatan fikir Cehmilerin fikridir ki bunların iman teorisi kadar fasid bir şey tasavvur edilemez".⁵³

50 Bk. Hallâl, *es-Sunne*, III/601; 604-605; IV/11-12; Acurrî, *eş-Şeri'a*, s. 139; Lâlekâi, *Şerhu Usuli İtikad*, V/979; Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/377. Ayrıca bk. İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 180, 291.

51 İmanda istisna fikrini benimseyen ve istisna yapmayanları ayıplayanların genel olarak kimler olduğu konusunda fazla bilgi için bkz. Abdullâh b. Ahmed, *es-Sunne*, I/335, 347 ve Lâlekâi, *Şerhu Usuli İtikad*, V/967. Ayrıca bk. Halimî, *Kitabu'l-Minhac*, I/127-128.

52 Hasan b. Ömer el-Hasen Ebi Uzbe, *Ravdatu'l-Behiyye*, s. 29.

53 İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 128-129. İbn Teymiyye eserinin başka bir yerinde Mürcileri ve Cehmileri imanda istisnayı kesin surette yasaklayanları temsil eden düşünürler arasında sayarken bir çelişkiye düşer gibidir. İmanda istisna (muvâfât) fikrini İbn Küllab ve taraftarlarına dayandırır. İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 368.

Görüldüğü gibi İbn Teymiyye istisnaya karşı olanların görüşüne katılmaktadır. Çünkü böyle bir red, Cehm b. Safvan'ın, ameli dışta tutan ve imanı az ya da çok inanan herkesçe paylaşılan homojen ortak bir değer yapan iman teorisine dayanır. Ancak İbn Teymiyye, son fiil teorisine uygun olarak istisnaya müsaade eden görüşü de reddetmektedir. O bu istisna görüşünü İbn Küllab taraftarlarına atfeder ve bu son fiil teorisinin bir özetini verir: "İman tamamıyla kişinin can verdiği hal ile ilgilidir. Her kişi sadece muvâfât bakımından ve Allah'ın onun son hali hakkındaki ilmi bakımındandır ki Allah indinde ya mümin ya da kafirdir. Son halden önceki hiçbir şeyin hiçbir önemi yoktur. Eğer kişinin imanını daha sonra küfür izlerse ve kafir olarak ölürse, o iman hiç de iman değildir. Böyle bir iman namazını bitirmeden kalkan kişinin namazına, yahut orucunu güneş batmadan açan bir kimsenin orucuna benzer."⁵⁴

İbn Küllab taraftarlarının ve benzer görüşte olanların imanda istisna görüşünün selevin ileri gelen otoriteleri arasında da yaygın olduğuna işaret ederek haklı göstermelerini kabul eden İbn Teymiyye, yanlış olanın onların bunu dayandırdıkları iman teorisi olduğunu, ileri sürmekte ve onların selev otoritelerinin fikri sandıkları şeyin, Cehm b. Safvan'a has temel iman kavramı olduğunu belirtmektedir.⁵⁵

İbn Teymiyye Selevin imanda istisna etmelerinin altında yatan gerçek düşünceyi şöyle açıklıyor: "Hadis Taraftarları olan Selev Mezhebinin, örneğin İbn Mesud ve takipçilerinin, Süfyan es-Sevri, İbn Uyeyne, Kufe alimlerinin çoğu ve Basra alimlerinin bazıları, Ahmed b. Hanbel'in ve Sünnetin ileri gelenlerinin bazılarının imanda istisnada buldukları bilinmektedir. Fakat bunların hiçbiri hiçbir zaman, "Ben muvâfât için istisnada bulunuyorum, çünkü bana göre iman insanın Rabbi ile buluşmaya giderken taşıdığı şeyin isminden başka bir şey değildir" dememiştir. Aksine, bu imamlar istisnayı zorunlu ve yerinde kılan şeyin imanın taat fiilleri içermesi olduğunu açıkça beyan etmişlerdir. İstisnasız bütün taat fiillerini yerine getirdiklerine dair resmi şahadetten kaçındıkları gibi takvalarının kemâline şahitlik etmeye de kesinlikle cesaret etmemişlerdir. Zira kimse bundan emin olamazdı, bir de cüretkar bir fiil olurdu. Muvâfât fikrine gelince, bildiğim kadarıyla Selev'in hiçbiri bunda istisna için haklı bir sebep aramamıştır. Fakat son zamanlarda, Ashabu'l-Hadis'ten, gerek Ahmed b. Hanbel, Malik, Şafii ve diğerlerinin ekollerine bağlı muhaddisler, gerek Eşari gibi teorisyenler ile onu izleyenlerin çoğu, muvâfâtı, istisnaya kuramsal bir temel kılmışlardır".⁵⁶

Meselenin İbn Teymiyye tarafından yapılan açıklaması, bir kelimenin mutlak kullanımı ile şartlı kullanımı arasındaki ayrım teorisine dayanıyor. Mutlak anlamda kullanıldığında iman kelimesi doğal olarak Allah'ın insana emrettiği ve

54 İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 368-370.

55 İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 373. O, burada Eşarilere ait olan bir teoriyi Cehm b. Safvan'a dayandırıyor.

56 İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 375-376.

yasakladığı her şeyi içine alır. Bu anlamda bir kimse, istisnada bulunmaksızın, "müminim" der ise, bu onun kamil ve kusursuz bir mümin olduğu anlamına gelir. Bu da kendini medihden başka bir şey olmaz. Eğer o böyle bir şahadette bulunmaya ehil ise, neden kuşkusuz Cennete gireceğine şahadet etmez ki?⁵⁷

Şart cümlecığının normal kullanımını ele alırsak mesele daha iyi şekilde anlaşılacaktır. Örneğin ben yarın bir şey yapmak konusunda kararımı vermiş isem, "yarın şu işi yapacağım, inşaallah" derim. Burada şart cümlecığı fiilin gerçekleşmesi ile ilgilidir. Benim istek ve kararım ile ilgili değildir. Benim o şeyi yapmak konusundaki isteğim hakkında hiçbir şüphem yoktur, çünkü ben o isteğin bendeki varlığını hissetmekte ve bilmekteyim. Ama, kararlılığın ne denli sağlam olursa olsun, yarın o işin muhakkak surette aksamaksızın gerçekleşeceği konusunda kendime kesin bir teminat veremeyebilirim. "İnşaallah" tabiri bu tür belirsizlik ile ilgilidir. "Müminim, inşaallah" cümlesi için geçerli olan mantık da tamamen aynıdır.⁵⁸

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'sinde "Mümin gerçekten mümin ve kafir gerçekten kafirdir. Zira küfürde şüphe olmadığı gibi imanda da şüphe olmaz. İstisna şüpheye delalet eder. İcma gereğince imanda şüphe caiz değildir. Bu da İlahi kelama dayalıdır: "Bunlar gerçekten Mümindirler."⁵⁹, "Bunlar gerçekten kafirdirler."⁶⁰ demektedir.⁶¹

Ebû Hanîfe'nin bu temel yaklaşımını benimseyen Maturidî'nin görüşü şu şekilde açıklanabilir:

1. Kesin olarak vurgulanan birinci husus, istisnanın, yani bir şart tabirinin ilave edilmesinin, şüpheye delil olduğudur. Ancak, şüphenin varlığı *el-Vasiyye*'de ortaya konan temel yaklaşıma aykırıdır.⁶² Maturidî'ye göre imanda istisna caiz değildir. Çünkü istisna ancak zannî ve şüphe ile karşılanan konularda mümkündür. İmanda ise, böyle bir şeyin söz konusu edilmesi mümkün değildir. Zira sek ve şüphenin karıştığı bir iman, gerçek bir iman olmaktan çıkmış olur.⁶³

2. İkinci husus, normal toplumsal yaşamda bile şart tabiri bütün sözleşme ve alışverişleri batıl kılmaktadır. Örneğin, "Bu şekilde şu-şu şeyi satıyorum" hükmüne şart cümlecığını ilave eder de, "Allah isterse, bu şekilde şu-şu şeyi satıyorum" dersek, alım-satım muamelesi sonuçta geçersiz olur. "Bu şekilde, Allah isterse, kölemi azad ediyorum", "bu şekilde, Allah isterse, karımı boşuyorum" vb. ifadeler için de durum aynıdır. Bütünüyle aynı şekilde, şart

57 İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 382.

58 İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, s. 392.

59 Enfal, 4.

60 Nisa, 151.

61 Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1992, s. 60.

62 Wensinck, A.J. *The Müslim Creed, His Genesis and Historical Development*, Cambridge, 1932, s. 125. Hasan b. Ömer el-Hasen Ebi Uzbe, *Ravdatu'l-Behiyye*, s. 27-28.

63 Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 388-392; *Tevlatu'l-Kur'an*, v. 69 b; *Akaid Risalesi*, s. 25;

cümleciği imanı batıl kılar. Maturidiye göre iman, bir ahiddir. Kulun Allah'a verdiği bir sözdür. İnşallah veya Allah dilerse, sözü ise, bu ahdin bozulmasına ve yok olmasına sebep olur.⁶⁴

3. Üçüncü husus, bu tabirin ilave edilmesi, talike yani meselenin bir şartta bağlanmasına yahut kararsız bırakılmasına işarettir. Fakat 'askıya almak' ancak ilerde vuku bulması beklenen bir hadiseye atfen mümkündür. "Hiçbir şey hakkında, 'Ben bu işi yarın mutlaka yapacağım' deme; ancak 'Eğer Allah dilerse' sözcüğüyle birlikte söyle".⁶⁵ ayeti bu konuya güzel bir örnektir. Hali-hazırda gerçekleşmiş olan, yani geçmiş hadiseler ve mevcut hal ile ilgili hiçbir 'askı durumu' tasavvur etmek mümkün değildir. "Müminim" ifadesi, konuşanın kendisini halen içinde bulduğu öznel durumun bir anlatımıdır. O yüzden burada şart cümleciğine yer yoktur.⁶⁶

4. Dördüncü husus, şart cümleciğinin kullanılması ancak, hükmün imanın kökenini değil de iman hadisesine eşlik eden bazı özel şartları ilgilendirmesi halinde tavsiye edilir. Mesela "Eğer Allah isterse, yarın mümin olacağım", "Allah isterse mümin olarak can vereceğim", "Allah isterse, imanım benden kabul olunacaktır" vb. ifadelerde şartlı konuşma tercih edilebilir. Çünkü burada sorun imanın kökenini değil sürekliliğini, sebatını ve kabulünü ilgilendirmektedir.⁶⁷ Özetle, Bir mümin "Ben gerçekten müminim" diye beyanda bulunduğu zaman, hiç tartışmasız doğru olanı yapmaktadır. "Eğer Allah isterse müminim" dediği zaman fiili durumla ilgili olarak meseleyi Allah'ın iradesine bağlayıp askıya almak niyetinde ise, hatalıdır; fakat eğer niyeti gelecekteki bir duruma atıf ise, haklıdır.⁶⁸

İbn Hazm bu konuda temel olarak Hanefi-Maturidi yorumu benimser: "Her mümin kendisinde iman sahibi olma vasfının varlığından haberdardır ve Allah'a, Peygambere ve Peygamberin getirmiş olduğu herşeye iman ettiğinden emin olduğu sürece de, eğer bunu dil ile ikrara da hazır ise, açık beyan, üzerine farzdır. Bunun dayanağı 'Rabbinin nimetine gelince, onu açıkça tebliğ et'⁶⁹ ilahi emridir. Böylelikle, 'Şu gün ben muhakkak Allah indinde bir mümin-müslümanım' diye beyanda bulunmak her mümin üzerine farzdır. Açıkça söylemek gerekirse, 'Ben mümin-müslümanım' hükmü ile, 'Ben siyahiyim' yahut 'Beyazım' hükmü arasında hiçbir fark yoktur. Aynı şey, hakkında hiç şüphe olmayan bütün vasıflar için söz konusudur. Bu hükmün kendini övme yahut kendini beğenme ile hiçbir alakası yoktur".⁷⁰

64 Maturidi, *Kitabu'l-Tevhid*, s. 388; Hasan b. Ömer el-Hasen Ebi Uzbe, *Ravdatu'l-Behiyye*, s. 27-28; Işık, Kemal, *Maturidi'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, s. 47-48, Ankara, 1980.

65 Kehf, 23-24

66 Maturidi, *Kitabu'l-Tevhid*, s. 388; Hasan b. Ömer el-Hasen Ebi Uzbe, *Ravdatu'l-Behiyye*, s. 27-28.

67 Hüseyin b. İskender, *Şerhu Kitabu'l-Vasiyye*, İstanbul, 1992, s. 77.

68 Hüseyin b. İskender, *Şerhu Kitabu'l-Vasiyye*, s. 77.

69 Duhâ, 11.

70 İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/227-228.

Sonuç

İstisna İslam kelimasında kesin iman hükmü olan “Ben müminim” ifadesine “İnşallah: eğer Allah isterse” tabirini ekleyerek şartlı bir biçime sokmaktır. Önce Hadis Taraftarları ve Mürcie daha sonra da Eşariler ve Maturidiler arasında uzun süre devam eden bu tartışmaların temelinde, amel-iman ve iman-islam ilişkisine ait anlayışları ve kader anlayışlarındaki farklılık yatmaktadır. Ameli, iman ve İslam’dan bir parça sayan ve imanla ilgili her durumu Allah’ın iradesine bağlayan Hadis Taraftarları, Mürcie tarafından ileri sürülen kişinin kendisini “Ben gerçekten müminim” şeklinde tanımlamasına karşı çıkararak, imanın ifadesinde “İnşallah ben müminim”, Ümit ederim müminim” denmesini kabul ettiler. Mâtüridiler, iman lafzı dinde kesinlik ifade ettiği için istisnanın söz konusu olamayacağı, Eş’ariler ise imanın hakikatiyle değil kemâl ve akabetiyle ilgili olarak istisnanın mümkün olacağı görüşündedirler. Bu istisna teorisi kişinin iman yahut küfrünü yalnızca ölüm anındaki halinin tayin ettiği, son andan evvelki hiçbir şeyin bu açıdan önemi olmadığı şeklindeki bir görüşe dayanmaktadır. Özellikle bazı Şafii-Eşariler, bu fikre özel önem atfetmiş ve muvâfât olarak bilinen meşhur teorilerini geliştirmişlerdir. Muvâfât, kısaca, insanın imanının türünü saptamada, ‘son fil’e (hatime) özel bir yer veren iman kuramıdır. Bu kuram, insanın öldüğü anda yahut öldüğü hal içinde son olarak yaptığı şeyi vurgular. Eğer insan kamil bir mümin olarak ölürse, hayatı boyunca ne yaptığına bakılmaksızın mümindir. Eğer, tersine küfür halinde ölürse, yaşadığı sürece ne denli muttaki bir Müslüman olmuş olursa olsun kafirdir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse imanda istisna ve muvâfât, ortaya çıktığı dönemin şartları sonucu çıkmıştır. Çok çeşitli bir tartışma ortamında “*kimse akabetinden emin olmamalıdır, kendini mümin zanneden Allah katında bir kafir olabileceği gibi kendine kafir denilen de gerçekte Allah katında bir mümin olabilir*” mesajı verilmek istenmiştir. Gerçekte böyle bir düşüncenin hukuki değeri olmamakla birlikte kişinin dikkatini ölüm anına çekmesiyle taraftar bulmuş ve tarihteki yerini almıştır. Ancak “Gerçek mü’minler, ancak Allah’a ve elçisine inanan, sonra şüpheye düşmemiş... olanlardır.”⁷¹ ve “İşte onlar hakkıyla mü’mindirler.”⁷² ayetleri imanda şüpheyi, istisnayı kesinlikle reddetmektedir. İnşallah ifadesinde iman söz konusu olduğunda bir tereddüt ve şüphe anlamı bulunduğu için doğru değildir. Burada anlaşılması gereken inanç olayında şüphenin olamayacağıdır. Şüphe araştırılıp doğrusunun bulunacağı konularda olabilir. Ancak inanç konusunda şüphe olmaz, inanç ya vardır veya yoktur. İmanda kesinlikle şüphe ve tereddüt bulunamaz. Şüphenin karıştığı iman da gerçek bir iman olamaz.

71 Hucurât, 15.

72 Enfâl, 74.

KAYNAKÇA

- Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's-Sunne*, thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtani, Medine, 1986.
- el-Acurrî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyn, *eş-Şeria*, thk. Muhammed Hamid el-Faki, Beyrut, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İman* (Ebû Bekr el-Hallâl, *Camî' Müsned min Mesail*, v. 91b-144b/s. 221-290, British Museum, Or:2675).
el-Müsned, Beyrut, trz.
Kitabu'l-İlel ve Marifetu'r-Rical, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1963.
el-'Akide, tahk. Abdulaziz Şirvânî, Dimaşk, 1988.
- el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed, *Usulü'l-İman*, Beyrut 1989.
Kitabu Usulî'd-Dîn, Beyrut, 1981.
- Bulut, Zübeyir, *Hanbeli Akaid Sistemi*, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003
- Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, *es-Sunne*, nşr. Atiye Atik ez-Zaharani, Riyad, 1415-1994.
- Ebû Hanife, en-Numan b. Sabit, *el-Fıkhü'l-Ebsât*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1992.
el-Vasiyye, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1992.
- Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *et-Temhîd fî Usulî'd-Dîn*, (thk. Abdülhayy Kâbil), Kahire, 1407/1987.
Tabsiratu'l-Edille fî Usulî'd-Dîn, (nşr. Claude Selame), I-II, Dimaşk, 1993.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitabu'l-İman*, thk. M. Nasiruddin el-Elbânî, Kuveyt, trz. (Min Kunuzi's-Sünne: Resailu Erbaa, s. 47-102).
Kitâb'l-İmân, terc. Sönmez Kutlu, (İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler içinde, s. 207-252) Ankara, 2001.
- Ebû Uzbe, Hasan b. Ömer el-Hasen, *Ravdatu'l-Behiyye fima beyne'l-Eşîra ve'l-Mâturiyye*, thk. Ali Ferid Dehrûc, Beyrut, 1416/1996.
- Etan Kohlberg, "Muwafat Doctrines in Muslim Theology" *Studia Islamica* LVII (1983), s. 47-66
- el-Halimî, Hüseyn b. Hasen, *Kitabu'l-Minhac fî Şuabi'l-İman*, thk. Halimi Muhammed Fude, Daru'l-Fıkr, 1979.
- Hüseyn b. İskender, *Şerhu Kitabu'l-Vasiyye*, (El Vasiyye Şerhi), İstanbul, 1992.
- Işık, Kemal, *Maturidî'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara, 1980.
- İbnu'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec, *Telbisü İblis, İdâretü't-Tıba'ati'l-Müniriyye*, Kahire, trz.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *Kitabu'l-İman*, thk. M. Nasuriddin el-Elbani, Kuveyt, trz. (Min Kunuzi's-Sünne: Resailu Erbaa, s. 1-46).
- İbn Ebi Ya'la, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Harabile*, I-II, thk. Ebû Hazım Üsame b. Hasan-Ebû'z-Zehrai, Hazım Ali Behcet, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417-1997.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Hazm el-Endelusî, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, Mısır, 1975.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire, 1969.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed bin Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, tahk. Muhammed Fuad Abdalbaki, İstanbul. trz.
- İbn Ömer el-Mahmudî, *La Budde min Ma'rifeti Usuli'l-Eşya ve Furu'iha*, Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, Mecmua: 205, v. 204a;
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim Takuyiddin, *Kitabu'l-İman*, thk. Heyet, Beyrut, 1983.
- Mecmuu Feteva*, Muhammed b. Kasım el-Asami en-Necdi, Riyad, 1412-1991.
- Kâdî Ebû Ya'la, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed Halef b. Ahmed b. el-Ferrâ el-Bağdâdî, *Kitabu'l-Mutemed fi Usuli'd-Din*, thk. Vedi' Zeydan, Haddad, Beyrut, 1974.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 2001.
- el-Lâlekâî, Hasan b. Mansûr et-Taberî, *Şerhu Usuli İtikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a*, nşr. Ahmed Sa'd Hamdân, Mekke, 1402.
- el-Maturidî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, İstanbul, 1979.
- Tevilatu'l-Kur'an*, v. 69 b;
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sahih*, nşr. M. F. Abdalbaki, Beyrut, 1375/1956.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl, *Kitabu'r-Red ala'l-Bid'a ve'l-Ehva*, thk. Marie Bernard, *Anales İslamologîques XVI* (1980)
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel Ebû'l-Fadl, *Mesâil-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tahk. Fazlurrahmân Dîn Muhammed, Delhi, 1988.
- Tritton, A.S. *İslam Kelamu*, çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1983.
- Wensinck, A.J. *The Müslim Creed, His Genesis and Historical Development*, Cambridge, 1932.
- Yücedoğru, Tevfik, "Bir Kelam Teorisi: Muvâfât", *UİFD*, C. 15, sayı: 1, 2006.
- Yücedoğru, Tevfik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllab ve Küllabiyye Mezhebi*, Bursa, 2006.